

VAKHAL PÉTER*
Szocialista dezintegráció

SOCIALIST DESINTEGRATION

The mainstream economic literature pays unfairly little attention to the disintegration of economic systems. The economic reasons of change of socialist regimes and the disintegration of Comecon are well known. Nevertheless just is little known about the economic and social processes in the background which have forced the individuals to irrational actions and the regime to continuous and hardly sustainable stabilization. This study deals with these questions. The period between 1950 and 1990 is considered as the prisoner's dilemma of socialism and the author tries to find the solution of the game.

ELMÉLETI HÁTÉR

Egy ország politikai ideológiája a külfölddel való kapcsolattartástól kezdve a lakosság mindennapi tevékenységéig gyakorlatilag minden meghatároz. Amennyiben kettő vagy több ország politikai, gazdasági és társadalmi szempontból homogén csoportot alkot, akkor ezek az országok gyakran működnek együtt. Mind a nemzetközi együttműködés, mind a nemzet politikai ideológiája addig tartható fenn, ameddig a benne részt vevők (országok és a lakosság) számára a rendszer működéséből fakadó előnyök hasznosak. Ilyenkor az uralkodó rendszer optimálisnak tekinthető. Ugyanakkor, ha a regnáló rendszer (akár nemzeti akár nemzetközi szinten) felbomlik, akkor az ebből a szempontból szuboptimális, hiszen ez csak akkor történhet meg, ha az a benne résztvevők számára már nem hoz akkora nyereséget (vagy éppen veszteséget okoz), mintha más utat választanának. Ha ez előfordul, akkor a rendszer és a nemzetközi együttműködés csak akkor maradhat fenn hosszú távon ha a hatalom kikényszeríti a stabilitást. Ez történhet politikai vagy gazdasági vesztegetéssel, esetleg erőszakkal.

Figyelembe véve azt, hogy a *KGST* és a szocialista államrendszer felbomlása után az egykori tagok milyen társadalmi-gazdasági válsággal néztek szembe, következtetni lehet arra, hogy milyen belső feszültségek lehettek az országokban. A szocialista rendszert több esetben is fegyverrel tartották fenn (pl. Magyarországon 1956-ban vagy Csehszlovákiában 1968-ban), és a rendszer idővel, társadalmi *igazságtalanságokkal* lett tele, a tagállamokban működő állambiztonsági terrortól nem is beszélve.

Meg kell azonban említeni, hogy a II. világháború után elinduló szocializmusba, való átmenet mögött véleményünk szerint volt *társadalmi támogatás*. A háború előtti poszt-feudális viszonyok között élő parasztság, és a prekapitalista körülmények között élő munkásság ugyanis a háborúban elszenvedett veszteségek okán követelésekkel lépett fel. Már közvetlenül a háború után földosztást hajtottak végre, majd néhány évvel később megkezdődött a gyárak, üzemek államosítása. Mindez erős nemzeti öntudat építés mellett ment végbe, amelyet illethetnének akár állami fordizmus jelzővel is; a nép az államosítás miatt úgy érezhette, hogy kis tulajdont kapott, és ennek okán érdekelt volt a termelésben.

* Kopint-Tárki Konjunktúrakutató Intézet, tudományos munkatárs, Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató, közgazdász.

A szocializmusba való átmenet vesztesei a közép- és felsőosztály. Ilyen nagy volumenű szerkezetváltásnál az átalakulásból származó hasznosságból a társadalom akkor érheti el a PARETO-optimumot, ha a veszteseket megfelelően kárpótolják, ráadásul így a rendszer tovább fenntartható, mivel nincs számottevő csalódott réteg. Az államosítás megfosztotta a közép és felső rétegeket attól, ami minden társadalom alapja már évszázadok óta; a tulajdonuktól. A kompenzáció azonban nemhogy elmaradt, hanem a rendszer módszeresen igyekezett csökkenteni a korábbi közép- és felsőosztály méretét és befolyását. Nem maradt tehát olyan közép, illetve felsőosztálybeli réteg egyetlen szocialista országban sem, amely jelentős befolyással bírt volna, így az olykor ésszerűtlen lépések is, melyek csak az egyik fél számára voltak előnyösek, gond nélkül mehettek végbe.

A SZOCIALIZMUS KONSZOLIDÁCIÓJA

Ezen a ponton beszélhetünk először a *fogolydilemma* első köréről, ehhez azonban a vizsgált területet két részre kell bontani. Meg kell különböztetni a szocialista gazdasági együttműködést (KGST), valamint a szocialista politikai berendezkedést. A dezintegrációval e kettő szervesen összefügg, nem tekinthetjük egyiket sem exogén változónak, vizsgálatuk azonban külön elemzést követel. Az 1. táblázat azt az igen egyszerű játékelméleti modellt vázolja fel, amivel egy társadalomnak a politikához fűződő viszonyát jellemezhetjük, és ráillik az 1950-es évekbeli kommunista szerkezetváltására is.

1. táblázat
A rendszerváltozás társadalmi mátrixa

		Munkásság	
		Együttműködik	Ellenáll
Értelmiség	Együttműködik	Prosperitás	Sztrájk
	Ellenáll	Polgári engedetlenség	Forradalom

Ahhoz tehát, hogy az állam fennakadások nélkül működni tudjon, meg kellett nyernie az eddig kvázi nincstelenségben élő munkásságot és parasztságot, és kompenzálnia kellett volna a középosztályt. Mivel mind a négy eset extrém szélsőségnek számít, ezért az egyensúly valahol középen alakul ki. Az állam tehát három dolgot tehet:

1. elnyeri a munkásság támogatását;
2. leküzdí az értelmiség ellenállását;
3. megpróbálja *végteleníteni* a játékot.

Ez utóbbi különösen fontos momentum. SELTEN tétele ugyanis kimondja, hogy véges számú játék lejátszása esetén a megoldás az *egyensúlyi* játék lejátszása *minden alkalommal* (PEPALL-RICHARDS-NORMAN, 2008). Egy olyan demokráciában, ahol négyévente vannak választások, tehát a játék véges, az egyensúly valahol középen alakul ki. Vannak sztrájkok és van polgári engedetlenség, lesz aki forradalmat akar, de végső soron a gazdaság növekedni tud. Végtelen időhorizontú játékok esetében azonban ez nincs így, a játékosok azt a játékot folytatják, ami számukra a legnagyobb hasznosságot nyújtja. Tudva azt, hogy a munkásság és a parasztság reakcióképessége önmagában (vagyis az értelmiség vezetése nélkül) viszonylag kicsi, a kommunista hatalom az 1950-es évek elején lényegében az értelmiség kontraszelekciójával hosszú távon biztosítani tudta hatalmát.

Az 1. táblázatot a lakosság cselekvési mátrixaként is értelmezhetjük. Megkülönböztetünk kooperáló és ellenálló stratégiát, és feltételezzük, hogy mindenki beleillik valamelyik stratégiába. Szerkezeti átalakulás esetén tehát az egyén kétféleképpen cselekedhet, attól függően, hogy mennyire éri meg saját magának az a stratégia, amit választ. Mérlegelnie kell, hogy mennyivel járhat jobban, ha nem kooperál, mint ha együttműködik és fordítva. Ha kicsi a kooperációból való kimaradás büntetése és a kooperáció haszna, akkor az együttműködésből való *kimaradás* lesz a domináns stratégia. Teljes informátság esetében ez egyértelmű, azonban viharos történelmi időkben az egyén nem lehet biztos abban, hogy a többiek követni fogják, és nem fog egyedül maradni az együttműködés megtagadásakor. Ha az állam tehát kellő súlyú büntetést szab ki (mondjuk halálbüntetés), melyet nyilvánosan végre is hajt, valamint megfelelően ösztönzi együttműködésre a polgárokat, akkor az egyensúly az együttműködés oldalán jön létre.

A KGST-BE VALÓ BELÉPÉS DILEMMÁJA

A piacgazdasági alapokon működő gazdasági integrációk elméleti alapját JACOB VINER (1950) fektette le, az ő eszközrendszerével vizsgálhatjuk a társulásból fakadó előnyöket és hátrányokat, melyeket *kereskedelemleremtésként* és *kereskedelemlerelésként* definiált. Az integrációból származó legfőbb előny, hogy a tagok *között* jön létre kereskedelem (ott, ahol eddig nem létezett). Emellett viszont a korábban a vilá piacon bonyolított kereskedelmet a tagok egymás között folytatják (tehát a kereskedelem elterelődik, ami a vámunió negatív hatása). Különleges eset azonban, ha az integrációt megelőzően is jelentős kereskedelem folyt a tagok között, mivel ilyenkor a tagállamokban folyó *verseny* jelenti a kereskedelemteremtő hatást, és a hasznot (ANDREFF-ANDREFF, 1995).

A KGST megalakulása azonban *nélkülözi* a piacgazdasági alapokat, így nem is lehet elemezni a nyugat-európai gazdasági integrációt leíró eszközökkel. A szocialista országokban igyekeztek minden kapitalista jellegű intézményt felszámolni, így a versenyt is. A 2. táblázat Magyarország külkereskedelmi szerkezetét mutatja a háború előtt és után.

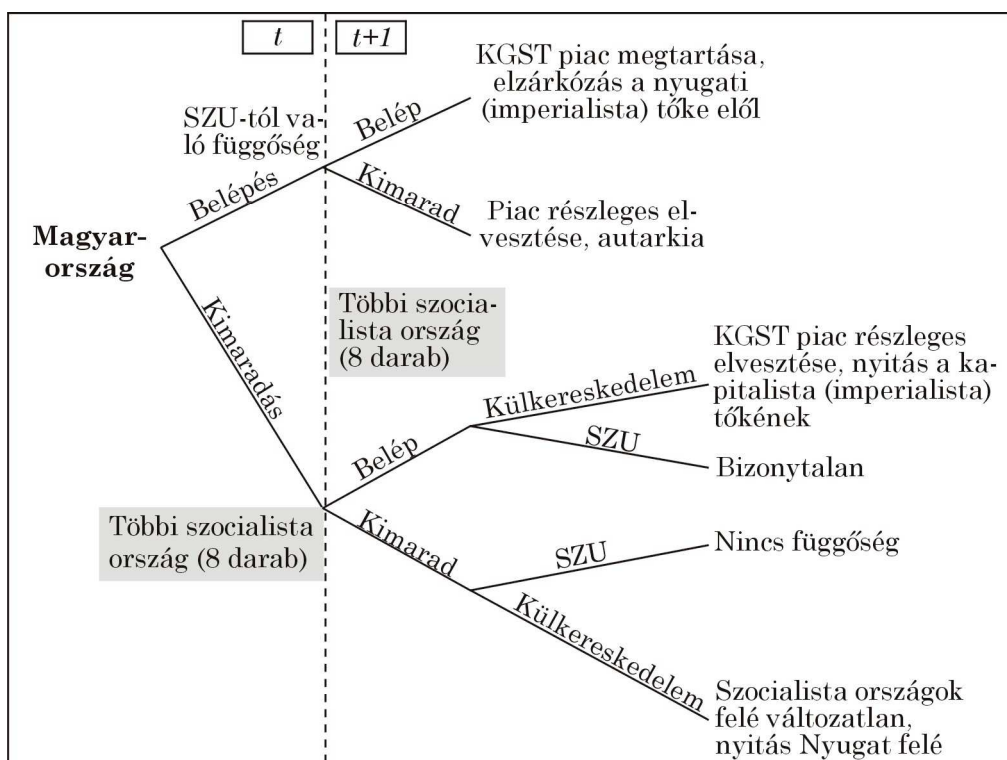
2. táblázat
Magyarország külkereskedelmi szerkezte

Ország	1938		1949	
	Export	Import	Export	Import
Szovjetunió	0,1%	0,1%	24,9%	21,4%
Lengyelország	1,0%	1,4%	4,1%	5,3%
Csehszlovákia	4,1%	6,6%	10,1%	10,3%
Románia	4,0%	9,8%	5,6%	4,7%
Bulgária	1,9%	0,8%	1,4%	1,4%
Jugoszlávia és Albánia	3,1%	4,5%	3,4%	2,3%
NDK	-	-	1,8%	0,8%
Összesen	14,2%	23,2%	51,3%	46,2%

Forrás: KÖVES (2003)

A kialakult külkereskedelmi struktúra nem a szocialista tagállamok közötti szabad kereskedelem eredménye, mivel egyrészt hazánknak háborús jóvátételt kellett fizetnie, aminek egy részét termékekben törlesztette, másrészt a kereskedelem irányított volt, és a nyugati, tőkés országok sem tartottak fenn intenzív külkereskedelmi kapcsolatot a nem piaci alapú kereskedelmet folytató államokkal. Feltehető a kérdés, hogy a politikai nyomáson túl, mi ösztönözte a 6 szocialista államot a KGST magalakulásakor?

Egy lehetséges megoldás újra a fogolydilemma egy egyszerűsített változata. Miután a kelet-közép-európai országok, valamint a Szovjetunió között már 1949 előtt is kölcsönös interdependenciák alakultak ki, mindez a KGST-be való belépés melletti jelentős ösztönzőnek számított. A kimaradás ugyanis azt jelentette volna, hogy az importszükségletet a világpiacról kellett volna fedezni, ami jelentős költségnövekedést okozott volna. Ráadásul az exportcikkeket is a világpiacon kellett volna értékesíteni, ami jelentős tőkebevonást igényelt volna, hogy az áruk versenyképesek legyenek. Ilyen módon a KGST-ből kimaradt ország nem tudta volna magát függetleníteni a kapitalista nyugati világtól, ami sem ideológiailag, sem gazdaságilag nem volt reális.

1. ábra

A KGST integráció fogolydilemmája

Természetesen a kimaradás mellett is szólaltak érvek. A világpiacon való kereskedelem ugyanis komoly devizabevételeket eredményezett volna, és a Szovjetuniótól való függés is csökkent volna.

Abban az egyszerű esetben tehát, ha a világpiaci kereskedelemről származó nettó devizabevétel és a fejlesztési célú innovációk (jellemzően nyugati hitelekkel finanszírozott) költségének mérlege pozitív, a kimaradás lesz a domináns stratégia.

A játék 1 (t) körös, véges (t+1 időpontban már nem lehet „játszani”) és szimultán. Nem járható út a kivárás, mivel bárminemű hezitálás a kimaradással egyenlő, amelynek következményei vannak.

Az 1. ábra a KGST-be való belépés fogolydilemmájának sematikus rajza. Kiinduló pontként Magyarország van feltüntetve, de lényegében bármelyik *szocialista* ország szerepelhetett volna. A függőleges szaggatott vonal a játék végét jelenti, innentől a játékosok nem hozhatnak döntéseket. Ez azt is jelenti, ahogy előbb említettük, hogy a döntéseket *szimultán* hozzák meg. A játékot indirekt módon oldhatjuk meg, vagyis visszafelé kell elindulni.

Feltételezzük, hogy a KGST-be való belépés automatikusan a Szovjetuniótól való függést jelenti. A lehetséges lépések:

I. Az ország *belép*, ekkor két lehetőség van:

- 1) A többi ország is *belép*. Ilyenkor a tagok megtarthatják eddigi szocialista piacukat (ami a magyar külkereskedelem 50 százalékát tette ki), valamint teljesülhet a marxizmus-leninizmus ideológia nyugati (imperialista) kapitalista tőkéttől való elszakadása.
- 2) Az országok több mint fele *nem lép be*. Ekkor a belépett tagok nyilvánvalóan elvesztik importpiacuk nagy, valamint exportpiacuk kisebb részét. A magas világpiaci ár pedig minél nagyobb önellátásra ösztönöz.

II. Az ország *nem lép be*, ekkor szintén két lehetőség mutatkozik:

- 1) A többi szocialista ország *belép*. 1949-ben a Szovjetunió reagálása egy ilyen lépésre több mint bizonytalan volt, de arra biztosan számítani lehetett, hogy az eddig a KGST-tagokkal folytatott kereskedelem jelentős piacvesztést szenved el, egyrészt azért, mert a KGST-n belüli kereskedelem előnyt élvez a nem tagokkal szemben, másrészt jelentősen drágul az import (a világpiaci ár magasabb), és visszaesik az export (mert az ország termékei nem versenyképesek, vagy csak drágán tehetők azzá).
- 2) A többi szocialista ország is *kimarad*. Ekkor feltételezzük, hogy a Szovjetunió nem képes az összes fronton ellenlépéseket tenni, kénytelen a kimaradásba beletörődni. A külső piacok az egymásra utaltság miatt valószínűleg megmaradnak, de nyitni kell a kapitalista világ felé.

A kapitalista világ felé való nyitás azonban korántsem egyértelmű, inkább kényes, semmint önkéntes nyitás. A KGST-ből való kimaradás, vagy későbbi kilépés nem jelentette volna egyből (lásd Jugoszlávia) a szocialista rendszer bukását.

Könnyen belátható tehát, hogy a játék kimenetele a többi szereplő döntésétől függ (ez az ábrán szürkével van kiemelve), ami egyben azt is jelenti, hogy *mindegy* mit dönt esetünkben Magyarország. A játék *nem zéróösszegű*, mert az az ország, amelyik egyedül marad (akár belép, akár nem) szükségképpen veszít, és kénytelen a szocialista ideológiát felhívítani (csak így tudja ugyanis kompenzálni a veszteséget), vagy éppen elmélyíteni (autarkia).

Az országok tehát törekszenek a *kollektív* cselekvésre, arra hogy semmiképpen se maradjanak egyedül. A kimaradás csak akkor éri meg, ha minél több ország ezt teszi, ellenkező esetben a kimaradók „büntetésben” részesülnek. Hasonlóképpen a

belépés is csak akkor sikeres, ha minél több ország van benne, azaz széles körben lehet kereskedni, ami ellensúlyozhatja a Moszkvától való (belépéssel járó) függőséget. Fontos, és esetünkben döntő mozzanat, hogy belépéskor nincs büntető stratégia, mert az csak arra a néhány országra vonatkozik, akik kimaradtak. Ebből a megfontolásból a domináns stratégia a belépés lesz az országok részéről, mert véges játék lévén mindenki igyekszik nem benne lenni abban a néhány országnak a csoportjában, amelyik kimarad.

A gazdasági önállóság vagy függőség probléma megoldása korántsem egyértelmű. Bizonyos fejlődési szakaszokban, gazdasági önállóság, protekcionista iparpolitika szükséges, ez azonban nem minden esetben elegendő feltétele a növekedésnek. (AUSCH, 1968). Ebben az esetben a gazdasági növekedés a belső fogyasztásból, felhalmozásból táplálkozik, a növekedés bázisa tehát a lakosság, illetve a vállalatok. Tőkehiányos gazdaságokban azonban a növekedés csak külföldi tőke bevonása mellett mehet végbe. Az 1950-es években egyetlen közép-kelet-európai ország sem számított tőkében bővelkedő országnak, így az egymás közötti kereskedelmi megállapodások megkötése kézenfekvő megoldásnak bizonyult.

A FELBOMLÁS FOLYAMATA

Piacgazdaságban az integrálódó országok számára a társulás kereskedelemteremtő hatása egy zéróösszegű játék, mert a drága hazai termelést helyettesíteni tudják egy másik tagországból származó olcsóbb importtal. Ennek következtében a nem hatékonyan termelő hazai vállalatok annyit veszítenek az integráción, amennyit a fogyasztók nyernek. Ez további kérdéseket vet fel elsősorban a szocialista fogyasztói társadalommal és a tulajdonnal kapcsolatban.

DALLAGO (1995) alapján a szocialista tulajdon tekinthetjük köztulajdonnak, ami viszont rendelkezik néhány speciális tulajdonsággal (DALLAGO, 1995, VARIAN, 2005):

- 1) kínálata oszthatatlan;
- 2) kínálata egységes;
- 3) elfogyasztása nem korlátozza mások belőle való részesedését;
- 4) mindenkinek ugyanazt a mennyiséget „kell elfogyasztani”.

A szocialista tulajdon vizsgálatakor fel kell tennünk a kérdést, hogy a fogyasztói igényeket hogyan lehet hatékonyan kielégíteni. Központi elosztással, tudományos alapon, vagy meg kell hagyni az embereknek a szabad választás lehetőségét? Szocialista szerzők előszeretettel hivatkoznak THORSTEIN VEBLENre, aki szerint az emberek pazarló fogyasztást folytatnak, amely így nem optimális és hatékony, ezért a központi elosztást kell alkalmazni, ami végül elvezet a teljes kollektívizmushoz. DICKINSON (1939) felhívja a figyelmet, hogy ha pontosan ismerjük az emberi szükségleteket, akkor azok sztenderdizálhatók, alacsony költségen, tömegtermelés során előállíthatók, és szinte ingyen értékesíthetők. Ebben az esetben az *áruhiány* természetesen *nem is létezne*.

A szakosodás miatt a KGST-ben való kereskedés, és ezáltal a termelés is irányított, ami a fogyasztásra is hatással volt. A nem piaci, hanem bilaterális alapon nyugvó kereskedelmi megállapodások kényszer alatt működtek azáltal, hogy az áru ellenértéke (kezdetben) szintén áru volt. Egy ország tehát azt termelte, amire a másik országnak szüksége *(is)* volt. A kereskedelmi megállapodások betartása pedig előrébb való volt, mint a saját belső kereslet kielégítése. Mindez már rövidtávon is felhívta a figyelmet a rendszer *igazságtalanságaira*, ami a központi elosztás sajátosságából fakad. A kapitalizmus elosztási rendszere ugyanis rendel-

kezik egyfajta belső *automatizmussal*. A központi elosztás, lehet, hogy *társadalmilag* optimális, de gyakorlatilag véletlenszerű, vagyis *gazdaságilag* igazságtalan (SCHUMPETER, 2003).

A fentiek arra kényszerítették a fogyasztót, hogy az elérhető kínálatból gazdálkodjon. Ha az egyénnel szemben felülről jövő *kényszert* gyakorolnak, akkor arra az egyénnek két válasza lehetséges:

- 1) alkalmazkodik a helyzethez;
- 2) kibúvókat keres.

Ez a fogolydilemma következő állomása. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy *racionális* egyének esetén az alkalmazkodás lesz az egyensúlyi állapot. Ha elfogadjuk azt az alaptételt, hogy minden emberi cselekedet célja a jólét maximalizálása, akkor racionális egyént feltételezve, nem tekinthetjük az alkalmazkodás lehetőségét PARETO-optimalisnak, amíg ugyanis az ember kis kibúvókat keresve (lehet ez nyugatról behozott ruhanemű vagy bármi más) javítani tud jóléti helyzetén, addig nem áll érdekében az alkalmazkodás. ELSTER (1995) társadalmi intézményekről szóló munkájában azt a konformizmust támadja, amely szerint az államok vezetői gyakran esnek áldozatul annak a naiv hitnek, hogy cselekvései nyomán az egyének nem módosítják stratégiájukat. A valós helyzet pedig pontosan ennek az ellentettje. Annak megakadályozására, hogy az egyének folyton a kiskapukat keressék, az államnak jutalmaznia kell az alkalmazkodókat, és büntetnie a kibúvókat, illetve minimalizálnia kell a kibújás lehetőségét. A KGST (és ezzel együtt a szocialista rendszer) addig tartható fenn, amíg az egyének *elhiszik*, hogy létezik a társulásból, valamint a szocialista rendszerből származó előny. Ehhez folyamatosan kis mértékben növelni kell az állampolgárok jólétét, biztosítani kell a jólét növekedésének fenntarthatóságát, és szigorúan büntetni kell a fejlett nyugati államokkal való bármi nemű kapcsolattartást.

Ez utóbbi intézkedés szülte a nyugatra való utazás *megtiltását*, a nyugati médiához való hozzáférés tilalmát, a nyugati valuta birtoklásának büntethetőségét stb. Továbbá szintén ide köthető az a több mint fél évszázadon keresztül hangoztatott propaganda, mely a szocializmus felsőbbrendűségéről szónokolt.

A közjavak egyik további jellemzője a *potyautas* jelenség megjelenése. Definíció szerint a potyautas jelenség olyan egyéneket takar, akik a közjavakat hozzájárulás nélkül használják, megtakarítva ezzel a beruházást, és a kockázatvállalást is egyben (VARIAN, 2005). Mindez persze a többi polgár nemtetszését váltja ki, és rávilágít arra a mára már szinte közhellyé vált, és egyébként a szocializmusban évtizedekig tiltólistán lévő, orwelli paradoxonra miszerint „*mindenki egyenlő, de vannak, akik egyenlőbbek a többinél*” (ORWELL, 2009).

Különösen aggályos a szocialista vezetés struktúrája, kezdve a helyi szinttől a nemzetközi szervezetekig. A probléma egyébként demokratikus berendezkedésű, kapitalista országokban is fennáll. A tanulmány elején szó volt arról, hogy a szocialista rendszer fenntartásának egyik kulcseleme, játékelméleti zsargonnal élve, a játék *végtelenítése*. Ez pedig azt teszi szükségessé, hogy a hatalmi elit *homogén* csoportot alkosson (eleget téve ezzel a kollektív cselekvés *olsoni* követelményének), amely homogenitás alapját a játék végtelenítése iránti igény képezze (emellett persze ideológia szempontok is megbújnak). Az előbbi gondolatmenet és a demokratikus-kapitalista rendszerek között a párhuzam ott húzódik, hogy a hatalom számára elsődleges politikai cél az újabb választások megnyerése, amire hatalomban eltöltött négy év áll a rendelkezésére, ami a kezdetekkor végtelen hosszúnak (kvázi végtelennek) tűnik. Mindez a kölcsönös felügyelet problémájának tipikus esetét hordozza magában, mivel a regnáló hatalom olyan felügyeleti szervet választ magának, ami vele

szemben *elnézőbb*. A kölcsönös felügyelet rendszerét pedig az *összejátszás* veszélye fenyegeti (ELSTER, 1995). Nyugati democráciákban mindezt a felügyeleti, bírósági szervek függetlenségére való törekvéssel próbálják ellensúlyozni. Ugyanez a szocializmusban minimum aggályos volt. Az Európai Unióban törekednek a demokratikus deficit érvényre jutására, ezzel szemben a KGST nem volt szupranacionális szerv, a döntéseket konszenzusos alapon hozták, ami *ab ovo* magában hordozza az *összejátszást*. Ennek folyományaként a KGST működése rendkívül nehézkes és bürokratikus volt, melynek tevékenységében a formális elemek domináltak (HONVÁRI, 2005).

Az *összejátszás* természetesen nem mindig rossz értelemben értendő, különösen, ha társadalmi szempontból *előnyösebb* helyzetbe hozza a feleket. Tudomásul kell venni ugyanakkor: az *összejátszás* sajátossága (játékelméleti terminológiával), hogy a döntéseket a játékban részt vevők egy kis csoportja együtt hozza meg, kizárva néhány játékost, akik így rosszabb helyzetbe kerülnek. Gazdasági integráció, együttműködés esetén azonban a helyzet némileg módosul. Azzal, hogy néhány ország egymásnak viszontpreferenciákat ad, kizár olyan országokat, amelyekkel azelőtt kereskedtek (a kereskedelemelterelés tipikus esete), így a nemzetközi gazdasági integráció (vámunió) is *összejátszásnak* tekinthető, amelyet a világpiac néhány szereplője folytat egymással, amivel ők maguk jobb helyzetbe kerülnek. Ezekben a társulásokban (legyen az EU vagy KGST) szigorúan szabályozzák a harmadik országokkal folytatott kereskedelem feltételrendszerét (sőt bizonyos esetekben korlátozzák). Ilyen esetben pedig pont az az ország tekinthető *renitensnek*, amelyik *akadályozza* az együttműködés elmélyülését, vagyis az *összejátszás* hatékonyságát gyengíti. Románia a KGST-t fennállásának egész ideje alatt, gyakorlatilag szabotálta annak működését, az ország szuverenitásának gyengülésére hivatkozva (HONVÁRI, 2005). Racionális körülmények között a nem együttműködő játékosokat „megbüntetik”, a politikai szinten szervezett társulásban ez azonban elmaradt. Nyilvánosan soha nem ítélték el Bukarestet, a színpalak mögött azonban támadták, JANOS (2003) pedig meg is jegyzi, hogy Románia tartott egy esetleges szovjet inváziótól, ami azonban soha nem következett be.

A FELBOMLÁS OKAI

Az 1960-as évek végén bevezetett *új gazdasági mechanizmus* nem értelmezhető piacgazdasági átmenetként, mivel a változások egyike sem egyeztethető össze a klasszikus kapitalizmus jellemzőivel. Sokkal inkább hasonlított a SCHUMPETER (2003) által leírt szocialista társadalmi berendezkedésre, amelyben a termelési irányítás továbbra is központi, ám a vállalatvezetőknek van némi szabadságuk, hogy a hatékonyságbővülés ne akadjon el a tervező asztalán. Mégis, a kismagántulajdon megjelenése felfogható a gazdaság és a társadalom schumpeteri értelemben vett *kommercializációjaként*. Maga SCHUMPETER is megjegyzi azonban, hogy ez nem egyenlő a kapitalizmussal, mivel annak feltétele még a *hitel*, a hitelből való gazdálkodás és innováció megjelenése. A kismagántulajdon továbbá nem jelentette a termelő eszközök tulajdonlasi monopóliumát, így az új gazdasági mechanizmust már csak ezért sem lehet kapitalista vonásokkal felruházni. Mindezek ellenére a *kismagántulajdon* megjelenése fontos fordulópontra, mivel rávilágít a szocializmus irracionális voltára. KORNAI (2007) úgy jellemzi a reformszocializmust, hogy a magántevékenység előtti akadályok eltávolításakor a magánszektor teljesen spontán módon növekedni kezdett, és azonnal hatni kezdett a magasabb jövedelem és a nagyobb önállóság vonzása (a magánvállalkozók nagytöbbsége csak a kisárutermelésre rendezkedett be, marxi értelemben tehát továbbra is csak a saját munkáját használja

fel). Sem csábítás, sem ösztönzés nem volt szükséges ahhoz, hogy az emberek ezt az életutat válasszák. Mindez SCHUMPETER (2003) axiómáját igazolja, miszerint az emberi racionális gondolkodás és viselkedés (logika) mögött *gazdasági motiváció* áll. Ha nincs gazdasági motiváció, az egyéni cselekvés *irracionálissá* válhat. Habár az összes szerző elhatárolódik a reformszocializmus pre-kapitalista jelzővel való illetésétől, mi magunk mégsem vonatkoztathatunk el attól a tényről, hogy a kismagántulajdonok megszületésekor, ha csekély mértékben is, de megindult a magántermelés és a vagyongyarapodás, amely vagyont a vállalkozók akár termelőeszközökbe is befektethették volna, így maguk is tőkésé váltak volna. Mindezzel természetesen az állam is tisztában volt, ennek megakadályozására erősen korlátozta a magánszektor növekedését. A kisvállalkozók számára pedig az egyetlen stratégia az maradt, hogy eljussanak lehetőségeik maximumáig, innen azonban több lehetőség nem kínálkozott. A vagyont tovább gyarapítani nem lehetséges, és nem a kereslet és kínálat következtében kialakult profitmaximalizáló kibocsátás és ár elérése miatt, hanem mert még e pont előtt az állam beavatkozott. A felhalmozott vagyont tehát újra befektetni nem lehetséges, így megszűnik a schumpeteri gazdasági motiváció, és az egyén cselekvése irracionálissá válik azáltal, hogy vagyont tovább gyarapítani nem tudja. Második legjobb megoldásként a vagyon *felélését* kénytelen választani, ami pazarlásba üldözi a nehezen megszerzett jövedelmet (KORNAI, 2007). Mindez arra utal, hogy maguk az állampolgárok is úgy hitték az 1960-as évektől kezdve szinte egészen a rendszerváltásig, hogy a „játék” végtelen, vagyis hogy a rendszer nem fog megbukni. Ha ugyanis a játék véges, vagyis a játékosok számítanak arra, hogy a felhalmozott vagyont később tovább lehet gyarapítani, akkor mindent megtettek volna annak érdekében, hogy a nehezen megszerzett vagyont *kimenekítsék* valahogyan anélkül, hogy értékéből jelentősen veszítsen (erre legális módjuk természetesen nem volt, és nem voltak továbbá értékpapírok sem). Mindez természetesen az egész szocialista blokkra igaz, ahol reformszocializmus volt.

AZ ÖSSZEOMLÁS FOLYAMATA

A rendszerváltás okairól és folyamatáról eltérően vélekednek a szerzők. CSABA (1993) szerint a bomlást vizsgálatát a Szovjetunió megrendülésével kell kezdeni, DALLAGO (1995) véletlenszerű, nem gazdasági tényezőktől beszél, JANOS (2003) inkább az emberek csalódottságát emeli ki, KORNAI (2007) szerint pedig az ok komplexebb, és külső körülmények valamint a pártállami vezetők közös beismerése vezetett el idáig. Az igazság valószínűleg minden szerzőnél ott lapul, és KORNAI JÁNOS (2007) szavaival élve valahogy úgy lehetne összefoglalni, hogy „*a Szovjetunióban több mint hetven évig, Kelet-Európában pedig mintegy negyven évig tartott a gigantikus bizonyítási kísérlet, amely végül is megbukott*”.

Az 1960-as évektől kezdődő fokozatos liberalizálás egyik *negatív externáliája* volt, hogy „*az emberek kedvezőtlen összehasonlítást tesznek saját és a szomszédos kapitalista országok életszínvonalá között, [...] és ez fokozatosan a fejlődés általános mércéjévé válik, majd egy idő után aláássa magát a felzárkózásra tett erőfeszítést.*” (KULCSÁR, 1984, JANOS, 2003). Kétségtelen, hogy a nem is olyan távoli nyugati világ szinte minden szempontból jóval fejlettebb volt. Hiába tudták sikeresen szűkíteni az ollót a szocialista országok a különböző jövedelmi szintek között, hiába tudták szignifikánsan javítani a falun élők életminőségét, ez szükségszerűen más rétegek rovására történt, valamint jelentős *eladósodottsággal* járt. Ha az elmaradott és a fejlett térség között nyilvánvalóvá válik a különbség, akkor az értelemsze-

rően az elmaradottak *csalódottságához* vezet. Mivel az elmaradottság minden szinten érezhető volt, a polgárok (és így az országok is) egyértelműen a szocialista átalakulás *vesztesinek* érezhették magukat, különösen a korábbi elit réteg. Láthatóan nem származott előny a KGST-ből sem, mivel a nyugatról beszerezhető áruk jóval magasabb minőséget képviseltek. Ilyen esetben az egyének és az országok újabb klasszikus fogolydilemmával találkoznak, amelyet szét kell bontanunk egyénekre és országokra, megjegyezzük azonban, hogy a két dolog szervesen összefügg, mivel kölcsönös interdependenciák állnak fenn.

HIRSCHMANN (1995) az egyének elégedetlenségre adott tiltakozó válaszát két kategóriába sorolja:

- 1) tiltakozás: az egyén egy fölöttes hatalomnál tiltakozik;
- 2) kivonulás: az egyén elpártol vagy kilép a szervezetből.

Azt már jó előre kijelenthetjük, hogy a tiltakozó opció a szocialista országokban kezdetektől fogva nem működik, mivel a hatalom erőszakkal is ellenáll, legyen szó bármekkora tömegről. Az 1956-os budapesti, az 1968-as prágai vagy akár az 1989-es Tienanmen téri események is bebizonyították, hogy a karhatalom jelentős tömeget is el tud söpörni, ha kell.

A kivonulás, vagy esetünkben *disszidálás*, drasztikus lépés, amelyet az egyének csak végső esetben lépnek meg a bizonytalanság, illetve az otthonmaradtak biztonsága miatt, ezzel ráadásul a közösség nem kerül jobb helyzetbe, sőt az egyén sorsa is kétséges.

Racionális gondolkodást feltételezve tehát az elégedetlenség egyének szintű kezelésére marad az egyetlen domináns stratégia, ez pedig a fegyelmezett tiltakozás, ügyelve arra, hogy ez ne lépjen át egy kritikus szintet. Ebben az esetben azonban hosszú időnek kell eltelnie, hogy a tiltakozásnak eredménye legyen, egyrészt azért, mert a *csendes tiltakozás* lassú, másrészt azért mert itt is jelentős a potyautas jelenség veszélye, ugyanis mindig lesz olyan, aki csak az elért eredményeket akarja élvezni. Mivel a radikális fordulat elérése nincs elérhető közelségben (vagyis a játék végtelen), a többség inkább a tétlenséget választja (ezért van, hogy a csendes ellenállást alig néhány író, művész, politikus képviseli, míg mögöttük lelkes emberek tömegei sorakoznak, akikből csak a kívánt fordulat után lesz „nagy” ellenálló). Megállapíthatjuk tehát, hogy az állam kooperációja nélkül aligha képzelhető el rendszerváltás, és ezt erősíti meg a Közép-Kelet Európában lezajlott események meglepő gyorsasága.

Az államokban egyszerre kérdőjeleződik meg a KGST-ben való részvétel, valamint maga a szocialista rendszer létezése is. A hirschmanni lehetőségek közül a tiltakozási opció nem él, mivel semmilyen fölöttes hatalomnál nem tudják kifejezni elégedetlenségüket. A KGST Tanács ülésein is csak egymás szemére vethették a sérelmeket, aminek az lett az eredménye, hogy a kölcsönös gazdasági segítség helyett kőkeményen az országok önérdelke dominált. A szocialista rendszer leváltásának dilemmájáról később lesz szó.

A kilépési (mind a KGST-ből, mind a szocialista rendszerből) opció mellett még egy olyan lehetőség állt az államok rendelkezésére, amivel az egyének nem élhetnek, ez pedig a reform, amit az 1960-as években meg is valósítottak. Mindez azonban kevésbé bizonyult tartósnak, és csak újabb problémákat okozott, melyeket legjobban a felvilágosult abszolutizmus klasszikus dilemmájaként jellemezhetünk: reform ugyan hosszabb távon *megegyesíti* és kiszélesíti a hatalmi bázist, azonban *ellenkezik* a regnáló hatalom közvetlen érdekeivel (CSABA, 1993).

Miután a romló gazdasági teljesítmény és körülmények, valamint a szükséges reformok eltolása párhuzamosan haladt az egyének csendes tiltakozásával, az idő az egyetlen lehetséges utat rajzolta ki: a kiválás és *rendszerváltás* útját. Ez pedig az eddigi legnagyobb fogolydilemmát jelenti.

A FELBOMLÁS FOGOLYDILEMMÁJA

A KGST-ből és egészében a szocialista rendszerből való kilépésre ugyanazok igazak, mint a belépésre. *Egyszerre* kell megtörténnie, minél több ország részvételével. Nagyon nagy ugyanis az egyénileg való kilépés költsége (büntetése), mivel szinte azonnal integrálódni kell a világkereskedelembé, és számolni kell az intézményi változások negatív következményeivel a társadalomban, mint például munkanélküliség, az infláció, a tömeges csődök stb. Mindezekre természetesen csoportos kilépésnél is számítani kell, azonban az így felszabaduló óriási szabad kapacitás, valamint a piacra beáramló külföldi tőke némileg enyhítheti a helyzetet. Jelentősen megkönnyíti a döntést, hogy a KGST-ből, és a szocialista rendszer fenntartásából már egyetlen félnek sem származik előnye (még a vezető Szovjetunióknak sem), sőt a társulásból és rendszer sajátosságaiból keletkezett költségek kezelhetetlenné váltak.

Ha tehát a hatalom elkötelezett a kiválás és a rendszerváltás mellett, akkor az átmenet békés lesz, mindez azonban csak átgondolt stratégia eredménye lehet. A regnáló hatalom ugyanis önszántából csak akkor szánja rá magát a váltásra, ha pozíciójának elvesztését valamivel *kárpótolni* tudja, mégpedig úgy hogy átmenti hatalmát a következő rendszerbe. KORNAI (2007) könyvében részletezi, hogy a volt MSZMP-tagok aránya a gazdasági elittagok körében 1993-ban 66,1%, 1997-ben 49,8%, 2001-ben pedig 26,8%. DALLAGO (1995) kifejti, hogy ha a hatalmi elit nem partner a váltásban, úgy egy közösségi cél érdekében tömegeket mozgósító kiváltságos csoport is képes változást elérni, ha a többi országban „bársonyos” volt a rendszerváltás. Mindez a KISSINGER-féle dominó-elv megfordításával magyarázható (KISSINGER, 1996), és nem mentes erőszaktól (lásd Románia).

DALLAGO (1995) alapján tehát a dezintegrációt kiváltó *nacionalista* törekvések fakadhatnak állami „kényszerből”, valamint alulról jövő tömegmozgalomból, esetleg mindkettőből. Ez utóbbi talán a legkívánatosabb, mivel így megvalósulhat az összhang a közhatalmi szervek és az egyedi preferenciák között. A nacionalista törekvések elsődleges célja a tulajdonjogok újraelosztása, tehát tulajdonképpen a nacionalizmusba történő „befektetés” nem más, mint a tulajdonszerzés reményében való lemondás a szűkösen rendelkezésre álló jelenbéli élvezetekről. A potyautasok lehetőségei idővel beszűkülnek, ahogyan a változás egyre közelebb kerül, és a mozgalmából való kimaradás kizárja a későbbi hasznokból való részesedést, mivel a győztesek maguk között osztják fel a nyereséget, a vesztesek kárára, ahelyett, hogy arányosan osztozkodva valamelyest kárpótolják a veszteseket.

Érthető tehát, hogy a hatalmi elit inkább *elébe megy* a változásoknak, mintsem vesztesként kerüljön ki belőle. Ezáltal részesülhet a privatizáláskor felszabaduló köztulajdonból, megmaradhat hatalmi pozíciójában egy vállalat élén (ide tartozik, hogy a hatalom, amit korábban végtelennek hitt játékként kezeltek, hirtelen a végéhez ér, és ilyenkor a játékosok megpróbálnak minél jobb pozícióba kerülni, akár az eddigi kooperáció felrúgásával is [véges játék esetén ugyanis gyakran nem éri meg az összejátszás]). Ezért van az demokratikus országokban, hogy a választások közeledtével, mikor a regnáló fél biztos hatalma elvesztésében, sorra derülnek ki a kormányzás alatt elkövetett visszaélések. A vesztesek pedig azok lesznek, akik a változást passzívan szemlélik, mert nem akarnak, de sokszor nem is képesek lépni. Nacionalista törekvéseknél a vesztes csoportok gyakran a *kisebbségek* közül kerülnek ki, mivel a letisztult hatalom újraelosztásakor a legnagyobb támogatottságot élvező kormányozhat, ilyen módon igyekeznek a lehető legnagyobb homogén csoport támogatását megnyerni. Így nem ritka a *populista* hangadók feltűnése, ami az átme-

net eme szakaszában nem feltétlenül rossz, mivel némileg erősítheti is a térség stabilitását azáltal, hogy a többség jelen van a kormányzásban.

Az alulról jövő nacionalista törekvések egyik kulcspontja volt a szocialista gazdálkodás teljes leváltása, és a piacgazdaságra való áttérés. Mindez a jólét iránti vágyakozásból fakadt. Groteszk módon DICKINSON (1939) a szocializmust a nincstelenség politikai vágyának nevezi, 50 évvel később pedig a pont a kapitalizmus lett a leszegényedett, lehetőségei határain lévő országok politikai vágya. A közép-kelet-európai országok vezetői felismerve, hogy a piacgazdaságba történő átmenet akkor lehet a leghatékonyabb, ha együtt valósítják meg, 1991. február 14-15-én a Visegrádi Négyek vezetői megállapodtak, hogy együttesen törekednek országaik felvételére a NATO-ba és az Európai Unióba.

A dezintegrációból származó hasznokat vámok, adók és illetékek kivételével tovább lehetett fokozni, és a szocialista országok külkereskedelmi forgalmuk nagyjából felét továbbra is egymással bonyolították. 1991. február 25-én a Varsói Szerződés tagállamai a magyar fővárosban tartott ülésük után jegyzőkönyvet írnak alá a VSZ katonai szervezetének megszüntetéséről, a KGST, pedig 1991. június 28-i budapesti ülés után feloszlott.

ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

A szocialista rendszerek kialakulása meglehetősen egyszerűen ment végbe, fenntartani azonban már csak a játék végtelenítésével lehetett, és elég volt csupán az értelmiségi réteg „megvesztegetése”.

A KGST-be történő belépés körülményeinek vizsgálatakor megállapítottuk, hogy minden ország részéről a domináns stratégia a belépés volt, a kimaradás ugyanis túl nagy bizonytalanságot okozott volna. Pedig a „szocialista integrációnak” már a megalkakulástól sem látszottak az előnyei, mivel az egymás közötti külkereskedelem már így is be volt ágyazódva a keleti blokk piacába, és verseny hiánya miatt sem keletkeztek hasznok a társulásból.

Az 1960-as években nyilvánvalóvá vált a nyugati államoktól való lemaradás, ami változásokat hozott, és reformszocializmusként vált ismertté, amely során az állam számos területet liberalizált, szigorú korlátokat felállítva. Ennek azonban az a nem szándékolt következménye lett, hogy a polgárok szembesültek a nyugat és kelet közti fejlettségbeli különbségekkel.

Ezek az események, valamint a szocialista társadalmi sajátosságok, gazdasági vizsontagságok egyenes úton vezettek a rendszer megingásához és a csendes ellenálláshoz. Az 1980-as évek végére a rezsím felismerte, hogy jobban jár, ha önmaga indítja el a változást, mivel az alulról való szerveződés akár erőszakos formát is ölthet (lásd Románia), békés átmenet során azonban még saját maga hatalmát is átmentheti (a volt MSZMP-tagok aránya a gazdasági elitben még 2001-ben is közel 30%-os volt (KORNAI, 2007)).

Az átmenetet nacionalista és populista folyamatok kísérték, a rendszerváltás nyertesei azok lettek, akik gyorsan képesek voltak lépni, a vesztesek pedig a tétlenek maradtak. A kapitalizmusba való átmenet hamar lezajlott, sőt néhány szerző szerint elkapkodott volt, mivel a privatizálás során szinte mindent magánkézbe adtak. A nacionalizmus magával hozta a KGST felbomlását, és a vámok, adók, illetékek kivételét, mivel így tovább lehetett növelni a dezintegrációból származó nyereséget.

A magasabb életszínvonal utáni vágy hamar az EU előszobájába terelte a volt szocialista országokat, amelyek rövid idő alatt integrálódni tudtak a belső piacba, és amelyekben a nacionalizmus gondolatát a nemzetekfelettség gondolata váltotta fel.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás hivatalosan is lezárta a szocialista dezintegráció időszakát, a kapitalista integráció azonban még korántsem fejeződött be. Az államok fejlettsége továbbra is elmarad az EU átlagától, az intézményi feltételek ugyan megvannak, a konvergenciafolyamatok befejeződéséről azonban csak akkor beszélhetünk, ha változnak a személyi feltételek, és erkölcsileg valamint morálisan is demokratikus kapitalizmus alakul ki a társadalomban. Ez az időtáv azonban még jó néhány évtizedig is eltarthat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANDREFF, MADELEINE és ANDREFF, WLADIMIR: Economic disintegration in Eastern Europe: towards a new integration? in Bruno Dallago (szerk): Integration and disintegration in European Economies, Dartmouth Publishing, Dartmouth (USA), 1995.
- AUSCH SÁNDOR: „Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés?": Megjegyzések egy vitához. Történelmi Szemle, XI. évfolyam, 3. szám, Budapest, 1968.
- CSABA LÁSZLÓ: Az összeomlás foratókönyvei. Figyelő Kiadó, Budapest, 1993.
- DALLAGO, BRUNO: Az integrálódás és a dezintegrálódás gazdaságméleti megközelítésben. Külgazdaság XXXIX. évfolyam 12. szám., Budapest, 1995.
- DICKINSON, HENRY DOUGLAS: Economics of socialism. Books for Libraries, 1939.
- ELSTER, JON: A társadalom fogaskerekei. Osiris, Budapest, 1995.
- HIRSCHMANN, ALBERT: Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- HONVÁRI JÁNOS: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. AULA Kiadó, Budapest, 2005.
- JANOS, ANDREW C.: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest, 2003.
- KISSINGER, HENRY: Diplomácia. Panem, Budapest, 1996.
- KORNAI JÁNOS: Szocializmus, Kapitalizmus, Demokrácia és Rendszerváltás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.
- KORNAI JÁNOS: What the change of system from socialism to capitalism does and does not mean. Journal of Economic Perspectives, Vol. 14. Number 1. Nashville, 2000.
- KÖVES ANDRÁS: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. Közgazdasági Szemle L. évf. 10. szám, Budapest, 2003.
- KULCSÁR KÁLMÁN: Az életmódkutatás feladatai, távlatai és eredményei. In: SZÁNTHÓ MIKLÓS (szerk.): Hogyan élünk? A szocialista életmód ismervei, feltételei és tendenciái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- OLSON, MANCUR: Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagnáció és társadalmi korlátok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- ORWELL, GEORGE: Állatfarm: tündérmese. Európa diákkönyvtár, Budapest, 2009.
- PEPALL, LYNNE, RICHARDS, DANIEL, NORMAN, GEORGE: Piacelmélet. HVG-ORAC, Budapest, 2008.
- SCHUMPETER, J. A.: Capitalism, Socialism and Democracy. Harper & Row, New York, 2003.
- VARIAN, HAL R.: Mikroökonómia középfokon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.
- VINER, JACOB: The Customs Union Issue. Carnegie Endowment for International Peace. New York, 1950.